

Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı

İhsan Arslan

Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
ihsanarslan70@hotmail.com

Öz

Me'mûn, hilâfete geldikten sonra devletin geleceği açısından tehlike olarak gördüğü İslâm bilginlerinin toplum üzerindeki etkisini kırmak amacıyla Mu'tezilî eğilimli imamların da teşvikiyle Mihne sürecini dört aşamada başlatmak için harekete geçti. Üç aşamada halifenin görüşlerini benimsemeyen İslâm bilginleri, dördüncü aşamada ölümle tehdit edildiler. Me'mûn'un vefatıyla bittiği zannedilen Mihne dönemi, Mu'tasım'ın hilâfete gelmesiyle farklı bir boyut kazandı. İslâm dünyasında derin yaralar açan ve kısa süreli de olsa engizisyon dönemini anımsatan uygulamalara imza atılan bu dönemde baskı ve şiddete maruz kalan İslâm bilginlerinin başında Ahmed b. Hanbel gelmektedir. Halkın kendisine gösterdiği teveccüh sebebiyle Mu'tasım tarafından serbest bırakılan Ahmed b. Hanbel, Vâsık döneminde hayatını gizlenerek sürdürmek zorunda kaldı. Mütevekkil yönetime geldikten sonra Mihne uygulamaları bütünüyle ortadan kaldırıldı ve Ahmed b. Hanbel'e iade-i itibarda bulunuldu.

Anahtar Kelimeler: Halife, Otorite, Mu'tezile, Mihne, Ahmed b. Hanbel.

Ahmed b. Hanbel's Attitude towards the Political Authority

After coming to caliphate Me'mun stepped into action to start the Mihna process in four stages with the encouragement of the Mu'tezilî biased imams with the aim of breaking the influence of the Islamic scholar who he considered as a danger regarding the future of the state. The Islamic scholars who did not adopt Caliph's ideas in the first three stages were threatened with death in the fourth stage. The Mihna period, which was thought to end with Me'mun's death, gained a different aspect with Mu'tasım's caliphate. It is Ahmed b. Hanbal who was exposed most to oppression and violence in this period when practices reminding inquisition era although for a short period and causing deep wounds in the Islamic world were performed. Ahmed b. Hanbal, who was released by Mu'tasım due to the public's favor towards him had to continue his life secretly during Vâsık's era. Mihna practices were completely abrogated after Mutevekkil came to power and Ahmed b. Hanbal was rehabilitated.

Key Words: Khalif, Authority, Mu'tezila, Mihna, Ahmed b. Hanbal.

İhsan Arslan, Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı, Marife, Kış 2012, ss. 69-88

Giriş

Tarih boyunca İslâm âlimleri, İslâm toplumunun en önde gelen etkin şahsiyetlerinin başında gelmişlerdir. Şahsiyetli, karakterli ve sosyal olaylara duyarlı âlimlerin ortaya koydukları düşünceler toplumu yönlendirici özelliğe sahip olmuştur. Siyasî otoritenin yanlış uygulamaları karşısında toplum dinamiklerini aktif hale getiren muhalefet partileri olmadığından, halk nezdinde önemli bir popülaritesi olan âlimler, yönetimlerin hedefi haline gelmişlerdir. Siyasî idareler, kendileriyle çatışma halinde olan âlimleri sistem içerisine dâhil etmek ve onların halkı yönetim aleyhine yönlendirmelerine mâni olmak için devletin imkânlarını hizmetlerine sunarak onları pasif hale getirmek suretiyle olumsuz icraatlarına ortak etmek, bunda başarılı olunmazsa, şiddet ve baskı yoluyla sindirme politikası takip etmek, bu da istenilen neticeyi vermezse, bir yolunu bulup ortadan kaldırmak gibi yöntemlerle bu şahsiyetlerin muhalefetlerini kırmaya çalışmışlardır. Ahmed b. Hanbel de yaşadığı dönemde toplum üzerinde etkisi olan önemli şahsiyetlerin başında gelmektedir. Bu çalışma, Emevîler döneminde başlayıp siyasî otoritenin baskıları sebebiyle yayılma imkânı bulamayan, ancak Me'mûn döneminde siyasî gücün yanında yer almasıyla uygulama alanına konulan, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde devam ettirilen Mihne uygulamaları karşısındaki tavrıyla sembol isim haline gelen İbn Hanbel'in siyasî otorite karşısındaki tutumunu ele almayı amaçlamaktadır.

1. Mihne Döneminin Başlamasının Sebepleri

a. Me'mûn'un Aklı Ön Plânda Tutan Yaklaşımı

Eski Yunan tesir ve nüfûzunun zirve noktasına ulaşması, Me'mûn zamanına rastlar. Bu halifenin bir yandan 'akılcı' eğilim ve tutumu, diğer yandan dinî metinlerin akıl ve muhâkemenin icaplarıyla uygunluk içinde olmasını savunan Mu'tezilî çevrenin fikir ve doktrinlerini benimsemesi¹ ve Merv'de Hellenistik atmosferde eğitim görmesi,² onun akli tutumunun gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Ayrıca İbnü'n-Nedim (385/995), *el-Fihrist* isimli eserinde Me'mûn'un akli ön plânda tutmasını, rüyasında Aristo'yu görmesine ve onun, kendisini 'akıl' ve 'din' arasında gerçek bir farkın bulunmadığına ikna etmesine bağlamaktadır.³ Ancak Me'mûn'un akli önceleyip kelâmî eğilimler içerisinde olmasını, rüyasında Aristo'yu görmesine bağlamak, ilmî realiteden uzak görünmektedir. Ebû Ca'fer Mansûr (138/754-159/775) döneminde ilk temeli atılan ve Me'mûn (198/813-218/833) döneminde ise zirveye ulaşan Beytülhikme'de, antik dünyanın bilinen ilmî ve felsefî eserleri Arapça'ya tercüme edilmek suretiyle İslâm dünyasının istifadesine su-

¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 477.

² Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mun Dönemi*-, s. 118 (De Lacy O'leary, How Greek Science Passed To Arabs'tan naklen, s. 151.)

³ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 339.

nulmuştur.⁴ Me'mûn'un sık sık düzenlediği ilim meclislerinde yapılan münazarlarda Mu'tezilî imamlar büyük mevki sahibydiler. Bu imamlardan Sümâme b. Eşras, Ebû Huzeyl el-Allâf ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin halife üzerinde büyük etkileri vardı.⁵

b. Önceki Dönemlerde Baskı Gören Mu'tezilî Âlimlerin Me'mûn'u İkna Etmeleri

Kur'ân'ı Kerîm'in yaratılmışlığı konusunu gündeme getiren ilk kişi Ca'd b. Dirhem'dir.⁶ O, kelâmî içerikli görüşlerini Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) döneminde yaymaya başlamıştır. Onun bu faaliyeti uzun sürmemiş, görüşlerinin Müslümanları ifsâd edici mahiyette olduğu anlaşılınca Şam'dan kovulmuştur. Kûfe'ye gelen Ca'd, burada Cehm b. Safvân ile karşılaşmış ve görüşlerini ona da aşlamıştır. Ancak Ca'd, Halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşleri sebebiyle, siyasî erk tarafından İslâm toplumunun inanç yapısını bozduğu gerekçesiyle zındıklık ve ilhâd isnadıyla Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle dönemin Irak genel valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından Vâsıt'ta bir kurban bayramı sabahı, hutbe okunduktan sonra minber önünde 120/738 tarihinde öldürüldü.⁷ Ca'd b. Dirhem'in fikirleri, öğrencisi Cehm b. Safvân tarafından devam ettirildi.⁸ Cehm b. Safvân, Hâris b. Süreyc'in, Horasan'da başlattığı isyana iştirak ettiğinden dolayı bölgenin valisi Nasr b. Seyyâr tarafından gönderilen Sâlim b. Ahvâz komutasındaki Emevî ordusuna mağlup olunca esirler arasında bulunan Cehm b. Safvân, ordunun komutanı tarafından 128/745 yılında idam edildi.⁹

Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (218/833), Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğu fikrini yaymaya çalışmasına rağmen ilim adamları tarafından kendisine rağbet edilmediği gibi, bazı imamlar tarafından da küfürle itham edildi. Buna rağmen o, yeni deliller ortaya koyarak fikirlerini yaymaya çalıştı. Ancak Hârûn Reşîd (170/786-194/809) döneminde kelâmî görüşlerinden dolayı yakalanarak hapse atıldı ve kendisine eziyet edildi.¹⁰ İbnü'l-Cevzî (597/1200) ve Safedî (764/1362)'nin bildirdiklerine göre Hârûn Reşîd, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin, Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesi kendisine ulaştınca: "Allah bana onu yakalamayı nasip ederse, hiç kimsenin öldürülmediği bir şekilde öldüreceğim" dedi. Bunun üzerine Bişr, Hârûn Reşîd döneminde gizlenerek yaşadı ve ancak, onun vefatından sonra görüşlerini yaymaya çalıştı.¹¹ Dolayısıyla Me'mûn'dan önce ortaya attıkları Halku'l-Kur'ân fikriyle daima takip edilen ve engellenen bazı Mu'tezilî imamların bu davalarında hırslı ve istekli olmaları

⁴ Beytülhikme hakkında geniş bilgi için bk. Demirci, *Beytülhikme*, s. 44-63; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 115-123; Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi*, s. 44-50; Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-90.

⁵ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 172; Koçyiğit, *Hadîşçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 193.

⁶ Ebû Guddê, "Halku'l-Kur'an Meselesi, Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", s. 307.

⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 472; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 502-503; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-Iber*, s. 671-672.

⁸ Koçyiğit, *Hadîşçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61; Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, s. 290-291.

⁹ Taberî, *Târîh*, V, 292-298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 29-30.

¹⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 56-67; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 322; Zehebî, *Siyer*, X, 199-202; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 30.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 32; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 416-417; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 365.

ve halifenin bu harekete başvurmasında, müşaviri olan bazı Mu'tezilî imamların teşvik ve iğvalarının başlıca sebep teşkil ettiği akla gelen ilk ihtimaldir.¹² Ayrıca Me'mûn, toplumdaki fikrî ve siyasî dalgalanmanın önünü alabilmek, siyasî otoriteyi kendi lehine sağlamlaştırabilmek, Abbasoğulları'nın siyasetteki tam hâkimiyetini sağlayabilmek amacıyla Mu'tezile'nin siyasetteki etkinliğine müsâmaha göstermiştir.¹³ Ancak, "Bana delilin üstünlüğü, kuvvetin üstünlüğünden daha sevimlidir. Çünkü kuvvetin üstünlüğü, gücün yok olmasıyla ortadan kalkar, fakat delilin üstünlüğü hiçbir zaman yok olmaz", "Kişilerin düşüncelerinden daha lezzetli bir şey yoktur"¹⁴ düşüncesine sahip olan Me'mûn, Halku'l-Kur'ân konusundaki tavrı ve katı tutumuyla kendisiyle çeliştiğini ortaya koymaktadır.

Emevîler döneminde siyasî otorite tarafından halkın inanç yapısını bozduğu gerekçesiyle baskı altında tutulan Halku'l-Kur'ân savunucuları, düşüncelerini serbest bir şekilde yayma fırsatı bulamadıkları için geniş halk kitlelerine ulaşma imkânı bulamamışlardır. Muhtemelen siyasî baskıdan dolayı görüşlerini gizli bir şekilde anlatma yoluna gitmişlerdir. Abbâsîler döneminde de bu baskının devam ettiği görülmektedir. Ancak Me'mûn halife olunca bu baskı, yerini Mu'tezilî görüş ve eğilimlerin rahatça gelişebileceği bir ortama bırakacaktır. Ayrıca Mu'tezilî âlimlerin etkisi altında olan siyasî otorite, fikir ve ifade hürriyetini dikkate almayarak ehl-i sünnet âlimlerine yaşama hakkı tanımayacaktır. Muhtemelen bunun nedeni; Mu'tezilî âlimlerin, önceki dönemlerde baskıya ve şiddete maruz kalmalarının psikolojik yansımalarından dolayı gücün ve kuvvetin yanında yer almanın getirdiği avantajları kullanarak kendi fikirlerini kabul ettirme ve ötekilere hayat hakkı tanımama gayreti içerisinde bulunmalarıdır.

c. Devletin Otoriteyi Sağlama Düşüncesi

Mihne olayının arka plânını tespit edebilmek için, öncelikle Mihne'nin taraftarlarının kimler olduğuna bakmak gerekir. Bu olayın taraftarlarına baktığımız zaman, bir tarafta Mihne sürecini başlatan ve yürüten devleti; diğer tarafta ise Mihne'ye muhatap olan halk önderlerini ve halkın bizzat kendisinin olduğunu görürüz. Şu halde Mihne bir devlet politikasıdır. Bunu, yalnızca siyasal iktidarı elinde tutan halifenin şahsına; yahut devlet bürokrasisinde etkin olan yönetici sınıfına veya devletin din politikasını belirleyen ulema sınıfına fatura etmek, ikna edici olmamalıdır. Kendi tarihselliğimizde tecrübe ettiğimiz birtakım siyasal olayları ve süreçleri bir tek kurum, kuruluş ya da etkin gücün inisiyatifıyla açıklamak tatmin edici olmaz. Eğer Mihne süreci dikkatle izlenirse başta halife olmak üzere, devletin veziri, valileri, danışmanları, kadıları, kısaca devletin bütün kurumlarının olayın içerisinde yer aldığı görülür. O zaman bu, bir devlet politikasıdır ve böyle olduğu için de siyasal bir perspektifle yorumlanmak zorundadır. Olaya siyaset gözlüğüyle bakıldığında böyle kapsamlı bir devlet politikasının bir tek gerekçesi düşünülebilir;

¹² Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri", s. 117; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 86.

¹³ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 84.

¹⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 186, Zehebî, *Siyer*, X, 282.

o da 'devletin güvenlik' sorunu. Ya devletin güvenliği gerçekten tehdit altındadır, yahut siyasal otorite muhtemel tehditlerin zamanla gelişmesinden endişe etmektedir, bu sebeple de daha palazlanmadan onlar bertaraf edilmelidir.¹⁵

Mihne sürecinin mağduru olan çevreler, Mihne öncesinin kudretli yöneticileri Mehdî (158/775-169/785) ve Hârûn Reşîd (170/786-194/809)'in halifelik dönemlerinde devlet nezdinde hatırı sayılır bir yere sahiptirler. Bu kişiler bizzat halifeden destek ve teşvik görmekteydiler.¹⁶ Mihne sonrasında da Mütevekkil (232/847-248/861) döneminde itibarları tekrar iade edilmiş, yine bizzat halifeden destek ve teşvik görmüşlerdir; hatta devletin bürokratik atamalarında belirleyici olacak kadar nüfûz kazanmışlardır. Şu halde bu çevreler, yönetimlerin görmezden gelemeyecekleri kadar güçlü ve ağırlıklı bir sosyal tabana sahiptirler.¹⁷

Me'mûn'un, Hz. Ali'nin üstünlüğüne kani olması, zaten şiflere yaklaştığı için iyiden iyiye halifeye karşı öfke dolu olan hadis çevrelerini daha da rahatsız ediyordu. Bu rahatsızlık kuvveden fiile doğru bir eğilim göstermiş olacak ki Me'mûn, bu çevreleri baskı altına almak amacıyla 206/821 tarihinde Mihne sürecini başlatmayı bile düşünmüştür.¹⁸ Ancak halife, Yezîd b. Hârûn'un popülaritesi ve halk üzerindeki tesiri yüzünden bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁹ Yezîd b. Hârûn'un el-emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-neh-y-i ani'l-münker misyonunu üstlenenlerden olduğunu öğrendiğimiz zaman hadisçilerin öncülük ettiği toplumsal muhalefetin ciddî boyutlarda olduğunu daha rahat söyleyebiliriz.²⁰ Nitekim Me'mûn, Yezîd b. Hârûn'un vefatından beş yıl sonra 211/826'da, Muâviye'yi hayırla yad edenlerin ve onu sahâbeden herhangi birine üstün tutanların rejim aleyhtarını kabul edileceklerini ilân etmiş;²¹ bir yıl sonra da Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü ve Hz. Ali'nin üstünlüğü anlayışını devletin resmî görüşü olarak ilan etmiştir.²²

Halifenin diyar-ı küfre karşı cihada yöneldiği bir sırada çok sistematik olarak başlattığı Mihne sürecini, onun entelektüel fantezisine, yahut etrafındaki danışmanlarının ideolojik egolarını tatmin amacıyla devreye soktukları bir atraksiyona bağlamak makul olabilir mi? Kaldı ki, Me'mûn gibi siyasî dehasıyla temayüz etmiş bir halifenin böyle bir tutum içerisine girebileceğini düşünmek, onu tanıtmak ve olayların tarihî gelişimini görmezden gelmek olur. İşin aslı, halifenin cihada çıkmak suretiyle dinî ve millî heyecanı yanına aldığı bir sırada; boş bıraktığı hilâfet merkezi Bağdat'ta muhtemel bir isyanı önlemek amacıyla Mihne politikasını devreye soktuğudur.²³

Câbirî, bu tarz eylemleri siyasî etkinlikler ve muhalefet çerçevesinde değerlendirecek: "Çağdaş bir araştırmacının, Ca'd b. Dirhem ve arkadaşı Cehm b.

¹⁵ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 43.

¹⁶ Zehebî, *Siyer*, IX, 290; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 44.

¹⁷ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 44.

¹⁸ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 53.

¹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 342, Zehebî, *Siyer*, IX, 362.

²⁰ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 53.

²¹ Taberî, *Târîh*, V, 177.

²² Taberî, *Târîh*, V, 178.

²³ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 54.

Safvân'ın görüşlerini, siyasî etkinlikleri ve Emevîler'e muhalefet çerçevesindeki hareketleri ışığında okuması gerekir. Ca'd b. Dirhem belirgin muhaliflerdendi. O, Irak'ta Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân (101/720-105/724)'a baş kaldıran, onu tanımadığını açıklayan ve hilâfetin Müslümanların şûrasıyla olması gerektiğini, halifenin Allah'ın kitabı ve peygamberinin sünnetine göre hareket etmesi gerektiğini savunan Yezîd b. Mühelleb hareketine katılmıştı. Yine bir mevlâ olan Cehm b. Safvân'a gelince, Ümeyye oğulları iktidarına karşı ayaklanan, şûrayı, Arap-Mevâlî eşitliğini savunan, mevâlîden cizye vergisinin kaldırılacağını ve savaşçıların atâ'ya ortak edileceğini vaad eden, "ehlül-kurâ"da (çevre kentler) pek çok Müslümanı yanına çeken Hâris b. Süreyc'in veziri olmuştur" şeklinde ifade etmektedir.²⁴

Câbirî, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde uygulanan Halku'l-Kur'ân düşüncesinin "dinî görünümlü, fakat siyasî içerikli olduğunu, 'Kur'ân mahlûk olmadığı' fikrinin Abbâsî yönetimine karşı ortaya çıkan muhalefetin sembolü haline geldiğini ve onu, Emevî dönemine sıcak bakan hadis çevrelerinin dile getirdiğini" ifade etmekle birlikte, muhaddislerin Abbâsîler'in, Emevîler'den idareyi zorla aldıklarını, zulüm yaptıklarını, fitne ve fesat çıkardıklarını belirterek, Abbâsî Devleti'nin meşrûyetini sorguladıklarını belirtmektedir. Hatta Me'mûn sorgulama esnasında muhaddislere: "Sizler, devletimin meşrûyetini sorgulamak suretiyle Emevî Devleti'ni kurmaya çalışıyorsunuz" ithamında bulunmuştur.²⁵

Diğer taraftan Kur'ân'ın yaratılmış olmadığını iddia edenler bununla, yaratılmış olan Kur'ân'ın değişmezliğini ve devlet idaresinde bu değişmez Kur'ân'ın esas alınması gereğini savunmuş olmaktadır. Halbuki yaratılmış bir Kur'ân fikri ise idarecilerin daha çok işine geliyordu. Zira yaratılmış bir Kur'ân hiçbir zaman yaratılmamış bir Kur'ân'ın hâiz olduğu itibara sahip olamayacak ve yaratılmış bir Kur'ân karşısında idareciler daha serbest hareket edebileceklerdi. Bu düşünce sebebiyle Me'mûn ve diğerleri, Kur'ân'ın mahlûk olduğu inancını topluma zorla kabul ettirmeye çalışmış ve bunun için öncelikle, önünde en büyük engel teşkil eden 'ulemâ sınıfı'nı, bu görüşü kabule zorlamışlardır. Yaratılmamış bir Kur'ân ise, herkesten ziyade, Kur'ân'ın en salâhiyetli müfessiri sayılan ulemâya büyük bir otorite sağlayacak ve onlar çekinmeden idareyi Kur'ânî çizgiye davet etme yetkisini kendilerinde bulabileceklerdi.²⁶ Netice itibarıyla Kur'ân'ın yaratılmış olduğu yolundaki inanç, halife ve idarecilerin gücünü; onun yaratılmamış olduğu şeklindeki akîde de ulemânın otoritesini arttırmıştır.²⁷

Vâsık (227/842-232/847)'in siyasî muhaliflerini sindirmek için Halku'l-Kur'ân konusunu bahane ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Ahmed b. Nasr el-Huzâî'nin öldürülmesinde açık bir şekilde görülmektedir. Vâsık, dini korumak, Allah'a şirk koşanları cezalandırmak ve onun rızasını kazanmak için Ahmed b. Nasr

²⁴ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 625.

²⁵ Câbirî, *el-Musakkafûn*, s. 97-98

²⁶ Kırbasoğlu, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Mağdîsî'nin "Kitâbu'l-Burhan fî Beyâni Haqîqati'l-Qur'an'ı", s. 430.

²⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 222.

el-Huzâ'i'yi öldürmüştür.²⁸ Ancak Taberî (310/922), halifenin, onu, halkı kendi aleyhine kıskırttığını, hatta Bağdat'ta bazı kimselerin kendisine biat ederek halife-ye karşı isyana hazırlandıkları gerekçesiyle öldürdüğünü belirtmektedir.²⁹ Mihne sürecinin arka plânında mücerret ideoloji yahut dinî tercihlerin değil, bilakis devletin güvenliği sorununda odaklanan denge politikasının ve muhalefetin siyasal talepleri yatmaktadır.³⁰

Me'mûn'un, Mihne sürecini başlatmasında akli ön plânda tutan yaklaşımı ve önceki dönemlerde baskı gören Mu'tezilî imamların halife üzerinde etkisinin olduğu muhakkaktır. Bundan daha da önemlisi halifenin siyasî kaygıdır. Çünkü Me'mûn, iç huzuru sağladıktan sonra potansiyel tehlike olarak gördüğü hadisçilerin toplum üzerindeki etkilerini kırmak suretiyle siyasî otoriteyi etkin hale getirmek için yönetimin ağırlığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Halife, Mu'tezilî imamlara yakınlık göstermeye, kendilerini danışma kurulunda görevlendirmeye ve önceki dönemlerde yönetimin hedefi haline gelen Ali evlâdına iade-i itibarda bulunmak suretiyle bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Amaç, iki unsuru etkin hale getirip desteklerini sağlayarak toplum üzerinde etkili olan gücü pasifize etmektir.

2. Me'mûn Döneminde Mihne Sürecinin Başlaması ve Ahmed b. Hanbel'in Tavrı

a. Mihne Sürecinin Başlaması

Beytülhikme'nin kurulmasından sonra Me'mûn tarafından sık sık tertip edilen ilmî münazaralarda Bısr b. Ğıyâs el-Merîsî, Sümâme b. Eşrâs, Ebû Huzeyl el-Allâf ve Ahmed b. Ebî Duâd gibi Mu'tezile imamlarının halife üzerinde büyük etkileri vardı.³¹ Ayrıca halife Bağdat'a geldiğinde oluşturduğu ilmî danışma meclisinde Bısr b. Ğıyâs el-Merîsî ve Ahmed b. Ebî Duâd³² da bulunmaktaydı. Hatîb el-Bağdâdî (463/1070), Me'mûn'un Mu'tezilî olmasında Sümâme b. Eşrâs'ı etkili görürken,³³ Sübkî ise, halifenin Mu'tezilî olmasında ve Halku'l-Kur'ân fikrini benimsemesinde Ahmed b. Ebî Duâd'ın etkili olduğunu belirtmektedir.³⁴ Hatta Me'mûn, kardeşi Mu'tasım'a her konuda Ahmed b. Ebî Duâd ile istişarede bulunmasını tavsiye etti.³⁵ Bundan dolayı Mu'tasım hilâfete gelince onu baş kadılığa tayin etti. O, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde bulunduğu kadılık görevinden dolayı Halku'l-Kur'ân fikrinin yaygınlaştırılmasında ve bunu kabul etmeyenlere baskı uygulanmasında en aktif olanların başında gelmekteydi.³⁶ Me'mûn iç huzuru tesis ettikten sonra Tarsus'a

²⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 445; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 536; İbnü'l-Easîr, *el-Kâmil*, VII, 22-23; Sübkî, *Tabakât*, II, 51-52.

²⁹ Taberî, *Târîh*, V, 282.

³⁰ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 55.

³¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 193; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 106.

³² İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 110.

³³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 147.

³⁴ Sübkî, *Tabakât*, II, 38.

³⁵ Taberî, *Târîh*, V, 196.

³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84.

doğru Rum seferine çıktığında önemli makamlara getirdiği Mu'tezilî âlimlerin etkisinde kalarak Rakka'da 218/833 tarihinde Mihne dönemini başlatma kararı aldı. Halife bu süreci dört aşamada uygulama safhasına koydu:

1. Me'mûn, Bağdat valisi İshâk b. İbrahim'e yazdığı ilk mektupta din konusundaki düşüncelerini belirtip uygulama alanına koymaya çalıştığı Halku'l-Kur'ân fikrini delilleriyle açıkladıktan sonra mektubunun son bölümünde: "Yanıdaki kadıları topla ve onlara, Mü'minlerin Emîri'nin sana yazdığı mektubunu oku. Halku'l-Kur'ân meselesinde düşünce ve inançlarını anlamak için imtihanlarına başla. Onlara, Mü'minlerin Emîri'nin işinde yardımcıya ihtiyacı olmadığını bildir. O, Allah'ın kendisine teslim ettiği ve korumasını istediği halkının işlerinde, dinine, inancına, samimiyetine ve doğruluğuna güvenilmeyenlere güvenmemektedir. Eğer Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ederler ve halifeyle aynı düşünceleri paylaşırlarsa, kurtuluş ve hidayet yolunda olurlar. Kendilerine halk arasından huzurlarına gelenleri, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hakkında imtihana çekmelerini, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söyleyenlerin, bu görüşe sahip olmayanların ve ısrar edenlerin şahadetlerinin terk edileceğini emret. Çevrendeki kadıların bu konuyla ilgili eylemleri hakkında Mü'minlerin Emîri'ni bilgilendir. Onların durumlarıyla ilgilen, faaliyetlerini kontrol et. Zira Allah'ın ahkâmı, dinde basiret ehlinin şahadeti ve tevhitteki samimiyetiyle uygulanır. Bu konuda yapılan sorgulama sonuçlarını Mü'minlerin Emîri'ne yaz."³⁷

Me'mûn ilk mektubunda Halku'l-Kur'ân fikrini benimsetmek için halk üzerinde önemli bir etkiye sahip olan kadılar, fakîhler ve muhaddisler gibi ilim adamlarının görüşlerinin alınmasının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü ilim adamları tarafından kabul edilen görüşleri halkın kabul etmesi daha kolaydır. Ayrıca bu mektupta üzerinde durulan diğer bir nokta, bu fikri onaylamayan ilim adamlarına devlet kademelerinde güvenilemeyeceğinin, şahitliklerinin kabul edilmeyeceğinin, kurtuluşun ve doğru yolda olmanın, halifeyle aynı görüşleri paylaşmak olduğunun ön plâna çıkarılmasıdır. Siyasî iradenin bu tarz bir yöntem izlemesi, resmî ideolojiyle aynı düşünce yapısında olanlara hayat hakkının tanınması, diğerlerinin dışlanması, akıl, fikir ve ifade hürriyetini bayraklaştıran Mu'tezilenin görüşleriyle çelişmektedir. Ayrıca Me'mûn'un mektubunda dini referans olarak alması, Kur'ân âyetleriyle görüşlerini delillendirmeye çalışması, onun savunduğu Halku'l-Kur'ân meselesini meşrû bir zemine oturtma gayreti içerisinde olduğunun bir göstergesidir.

2. Bağdat valisi, bilginlerin Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerini bildirmesi üzerine Me'mûn, bu konuda ne kadar kararlı olduğunu göstermek için vali İshâk b. İbrahim'e Reb'ülevvel 218/Mart 833 tarihinde ikinci mektubu yazarak Halku'l-Kur'ân fikrini benimsemeyen yedi kişinin kendisine gönderilmesini talep etti.³⁸ İshâk b. İbrahim tarafından halifeye gönderilen yedi hadis âlimi şu kişilerden oluşmaktaydı:

³⁷ Mektubun tamamı hakkında geniş bilgi için bk. İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 339-342; Taberî, *Târîh*, V, 186-187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 15-18; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 353-354; Safvet, *Cemheretü Resâil*, III, 454-457; Bedrî, *el-İslâm*, s. 161; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 237-238

³⁸ İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 342-343; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 18; Sübkî, *Tabakât*, II, 39; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 354; Safvet, *Cemheretü Resâil*, III, 457; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 238.

1. Muhammed b. Sa'd, 2. Yezîd b. Hârûn'un hadis rivayetindeki yazıcısı Ebû Müslim, 3. Yahya b. Maîn, 4. Ebû Heyseme Züheyr b. Harb, 5. İsmail b. Dâvûd, 6. İsmail b. Ebî Mes'ûd, 7. Ahmed b. ed-Devrakî.

Me'mûn, huzuruna getirilen bu hadisçileri Halku'l-Kur'ân konusunda imtihana tâbi tuttu. Bunların hepsi Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul ettikten sonra Rakka'dan Bağdat'a gönderildiler. Halifenin emriyle İshâk b. İbrahim onları valilik konağına çağırtdı, fıkıhçıların ve hadisçilerin Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusundaki görüşlerini söylemelerini emretti. Onlar da Me'mûn'a verdikleri cevabın aynısını vererek serbest kaldılar.³⁹

Talat Koçyiğit, halifenin yedi hadisçiyi huzurunda imtihana tâbi tutması konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bu harekette, Me'mûn'un Bağdat imtihanları başlamadan önce imtihana çekilecek olanlara gözdağı vermek ve manevî bir baskı yapmak gayesinin güttüğü açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Çünkü imtihanı yapacak olan halifenin bizzat kendisidir; imtihanın yapılacağı yer, sefere çıkmış bir ordunun karargâh merkezidir; çevrenin havası, imtihana çekilecekler üzerinde büyük bir tesir bırakacak ve Bağdat'a nispetle daha iyi neticeler alınacaktır. Bu bakımdan halifenin huzurunda ölüm korkusunun vereceği gevşeklikle ona tâbi olacağına ve istemeyerek de olsa, onun görüşünü kabulleneceğine muhakkak nazarıyla bakılabilir.⁴⁰ Halifenin huzurunda Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmelerinin bunun göstergesidir.

İkinci merhalenin diğer bir özelliği ise, resmî ideolojiye muhalif davrananların devlet tarafından yapılan yardımlardan yararlandırılmaması, eğitim ve öğretim faaliyetlerinden uzak tutulması ve fetva vermelerine mâni olunması şeklindedir. Vali, Affân b. Müslim'e: "Mü'minlerin Emîri, Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmezsen, sana yapılan yardımın kesileceğini emretti" demesi üzerine Affân b. Müslim: "Rızkınız ve size vaad olunan şeyler göktedir"⁴¹ âyetiyle cevap verince, vali susmak durumunda kaldı.⁴²

3. Me'mûn üçüncü mektubunda, ilk mektubunda olduğu gibi, Allah'ın halifeler ve imamlar üzerindeki haklarından bahsederek Kur'ân'ın mahlûk olduğunu çeşitli âyetlerle⁴³ ifade edip bu görüşe muhalif olanları cehâlet ve sapıklıkla niteledikten sonra valiye; sana gönderdiğim mektubu Ca'fer b. İsa ve Kadı Abdurrahman b. İshâk'a oku ve onların Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konusundaki görüşlerini öğren ve onlara şunu bildir: "Mü'minlerin Emîri, Müslümanların işinde ihlas ve tevhidinde güvenilenlerden başka hiç kimseden yardım beklemez. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerde tevhid yoktur. Bu konuda halifenin görüşüne uyarlarsa, onların huzurunda diğerlerini imtihana tâbi tut. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu

³⁹ İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 342-343; Taberî, *Târîh*, V, 188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmi*, VI, 423; Sübkî, *Tabakât*, II, 39; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 354; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 238.

⁴⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 197.

⁴¹ Zâriyât: 51/22.

⁴² Bedrî, *el-İslâm*, s. 161-162.

⁴³ Zuhrûf: 43/3; A'râf: 7/189; Nebe: 78/10, 11; Burûc: 85/21, 22; Kıyâme: 75/16; Enbiyâ: 21/2; Enâm: 6/21, 91; Yûsuf: 12/3; İsrâ: 17/88; Hûd: 11/13; Fussilet: 41/42.

kabul etmeyenlerin şahitlikleri ve verdikleri hüküm geçersizdir. Bu sorgulamayı çevrendeki kadınlara uygula ve sonuçları bana bildir.”⁴⁴

b. Ahmed b. Hanbel’in Mihne Süreci Karşısındaki Tavrı

Bağdat valisi İshâk b. İbrahim, halifeden aldığı emir gereğince içlerinde Ahmed b. Hanbel’in de bulunduğu fıkıhçı ve hadisçilerden oluşan otuz kişilik grubu⁴⁵ imtihana tâbi tuttu. İslâm bilginleri, Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı konusunda tek tek sorgulanmaya başlandı. Sıra Ahmed b. Hanbel’e geldiğinde vali: “Kur’ân konusunda ne düşünüyorsun?” diye sordu. Ahmed b. Hanbel: “O, Allah’ın kelâmıdır” diye cevap verdi. Vali: “O, mahlûk mu?” diye sorunca Ahmed b. Hanbel: “O, Allah’ın kelâmıdır. Bunun dışında başka bir şey söylemiyorum” dedi. Bunun üzerine vali kâğıtta yazılı bulunan soruları sormaya devam etti ve “Onun benzeri hiçbir şey yoktur” kısmına gelince Ahmed b. Hanbel: “ “Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, işitendir, görendir”⁴⁶ âyetini okudu ve: “Allah’ın, yarattığı hiçbir şeye benzemediği” yorumunda bulununca orada bulunanlardan İbnü’l-Bekkâ el-Esgâr, buna itiraz ederek: “Allah seni ıslah etsin! O, kulağıyla işittiğini, gözüyle gördüğünü söylüyor.” Bunun üzerine vali, İbn Hanbel’e: “Semî” ve “Basîr” kelimelerinin anlamı nedir?” diye sorunca İbn Hanbel: “O, kendini vafsettiği gibidir” cevabını verdi. Vali: “O halde bunun anlamı nedir?” diye sordu. Ahmed b. Hanbel: “Bilmiyorum. O, kendisini vafsettiği gibidir” şeklinde cevap verdi. Böylece diğer bilginler de imtihana tâbi tutuldular. İmtihan sonucunda dokuz kişi Kur’ân’ın mahlûk olduğunu, Ahmed b. Hanbel’in de içinde yer aldığı yirmi bir kişi ise Kur’ân’ın Allah’ın kelâmı olduğunu belirttiler. Vali sorguya çekilen bilginlerin Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı konusunda sorulan sorulara verdikleri cevapları kayda geçirerek halifeye gönderdi.⁴⁷

Halife, dokuz gün sonra validen gelen mektubu aldığını, yazılanlara muttali olduğunu belirtti ve dördüncü aşamada ise imtihana tâbi tutulacaklar hakkında yapılması gerekenleri anlatan mektup gönderdi. Me’mûn, valiye yazdığı mektupta, Halku’l-Kur’ân konusunda bilginlerin verdikleri cevapları eleştirmekte, Kur’ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenleri küfür ve şirk ile itham ettikten sonra tövbe edip yanlış düşüncelerinden dönenleri serbest bırak. Şirklerinde ısrar ederler, küfürleri ve ilhâdları sebebiyle Kur’ân’ın mahlûk olmadığını beyan ederlerse, boyunlarını vur ve Mü’minlerin Emîri’ne gönder. Halife, Ahmed b. Hanbel ve onun yazdıkları hakkında da Mü’minlerin Emîri bu sözün muhtevasını, takip ettiği yolu anlamış, onun cehâletine ve bu tutumunun yanlış olduğuna hükmetmiştir, diye yazdı. Mektubunun sonunda ise, Kur’ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerin güvenli bir şekilde, öldürülmek üzere kendisine gönderilmesini emretti⁴⁸. Me’mûn’un bu mektubu şu hususu açıkça gösteriyor ki, başlangıçta hadisçilerin Kur’ân hakkında-

⁴⁴ İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 343-346; Taberî, *Târîh*, V, 188-189; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 18-20; Safvet, *Cemheretü Resâil*, III, 458-460; Hudarî Bek, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 238.

⁴⁵ İmtihana tabi tutulanların isim listesi hakkında bk. Taberî, *Târîh*, V, 189-190; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmi*, VI, 423-424, 426; Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 354-355.

⁴⁶ Şûrâ: 42/11.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, V, 190-191; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 20-22; Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 355; Hudarî Bek, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 239.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, V, 191-193; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 22-23; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 424-427; Sübkî, *Tabakât*, II, 40-42; Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 355-356; Safvet, *Cemheretü Resâil*, III, 461-468; Hudarî Bek, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 240-241.

ki görüşlerini anlamak maksadıyla girilen hareketler, bu mektubun açıklanmasından sonra yön değiştirmiş, Mu'tezile akâidi, kılıç tehdidi ve zor kullanmak suretiyle devletin en yüksek makamından halka kabul ettirilmek istenmiştir.⁴⁹

Halife, hilâfet makamının kendisine sağladığı otoriteyle ilk üç uygulamada istediği neticeyi alamamanın verdiği psikolojik bir yaklaşımla muhaliflerin fikir ve düşüncelerinde ısrarcı olmalarından dolayı daha sert ve caydırıcı tedbirler alma cihetine yönelmiştir. Bu amaçla muhaliflerin şirk ve küfür içerisinde bulduklarının ve düşüncelerinde ısrar etmeleri durumunda öldürüleceklerinin bildirilmesi, Halku'l-Kur'ân düşüncesinin siyasî otorite tarafından ne kadar önemsendiğini ve kabul edilmesi için her türlü metodun uygulandığını göstermektedir. Bu meselenin halka indirgenmediğini söylemek mümkündür. Çünkü halkın önderleri konumunda olan bilim adamlarının baskı altına alınmak suretiyle ideolojilerin kabul ettirilmesi, halkın onlara uymasını ve fikirleri benimsemesini daha da kolaylaştırır.

Halifenin mektubu, Bağdat valisi İshâk b. İbrahim tarafından daha önce sorguya çekilen bilginlere okunduğunda Ahmed b. Hanbel, el-Hasan b. Hammâd Secâde, el-Kavârîrî ve Muhammed b. Nûh dışındakiler Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettiler. Bunun üzerine bu dört kişi valinin emriyle zincire vuruldular. Bir gün sonra vali, dört âlimi zincirli bir şekilde huzuruna getirtti ve onları Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmeye çağırdı. Onlardan sadece Seccâde, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etti. Bunun üzerine vali onun zincirlerinin çözülerek serbest bırakılmasını emretti. Diğerleri ise görüşlerinde ısrar etmeye devam ettiler. Vali bir gün sonra üç âlimi tekrar huzuruna getirterek Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmeye zorladı. Bu defa da el-Kavârîrî, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul edince valinin emriyle zincirleri çözülerek serbest bırakıldı. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh görüşlerinden dönmediler. Bunun üzerine tekrar zincire vurularak günlerce hapiste kaldıktan sonra Tarsus'ta bulunan Me'mûn'a gönderilmek üzere yola çıkarıldılar.⁵⁰

Halifenin yanına gönderilenler Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh ile sınırlı kalmadı. Çünkü Beşîr b. el-Velîd, halifenin görüşünü baskı, tehdit ve kerhen kabul edenleri, müşriklerin baskısı altında kalan ve hakkında "Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden kimse ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan azap iner ve onlar için büyük bir azap vardır"⁵¹ âyeti nâzil olan Ammâr b. Yâsir'e benzetmiştir. Vali bu durumu halifeye bildirince o da sorgulanan âlimleri tekrar imtihana tâbi tutmak için yanına gönderilmesini emretti. Grup Rakka'ya ulaştığında Me'mûn'un vefat haberi geldi. Onlar Rakka valisi Anbese b. İshâk tarafından Bağdat valisine gönderildiler.⁵²

Me'mûn'un 18 Receb 218/9 Ağustos 833 tarihinde Perşembe günü vefatı üzerine hilâfet makamına 'Mu'tasım Billâh' lâkabıyla kardeşi Ebû İshâk Muham-

⁴⁹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 204.

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, V, 193-194; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 427; Zehebî, *Siyer*, XI, 238; Sübkî, *Tabakât*, 42-43; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 355; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 241.

⁵¹ Nahl: 16/106.

⁵² Taberî, *Târîh*, V, 194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 24; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 427-428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 427; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 241.

med b. Hârun Reşîd geçti.⁵³ Aslında Me'mûn'un vefatı, yeni halifenin iş başına gelmesi, Ahmed b. Hanbel ve onunla aynı görüşleri paylaşanlar için yeni bir dönemin başlangıcı olabilirdi. Fakat Me'mûn'un vefat etmeden önce kardeşi Muhammed'e vasiyette bulunmasından dolayı⁵⁴ başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere âlimlerin Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmeye zorlanması ve imtihana tâbi tutulmaları süreci son bulmamıştır.

Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh, halifenin ölmesi üzerine zincirli olarak Tarsus'tan Rakka'ya ve buradan da bir gemiyle Bağdat'a doğru yola çıkarıldılar. Ânât denilen mevkiye gelince daha fazla dayanamayan Muhammed b. Nûh hayatını kaybetti. Böylece Ahmed b. Hanbel yalnız bir şekilde Bağdat'a geldi ve Yâsiriyye denilen yerde günlerce kaldıktan sonra vali İshâk b. İbrahim tarafından önce valilik konağının yanında bulunan bir evde hapsedildi. Daha sonra da genel hapishaneye nakledildi. 17 Ramazan 219/25 Eylül 834 tarihinde genel hapishaneden vali İshâk b. İbrahim'in evine getirildi. Zincirli bir şekilde üç gün kaldığı bu evde, vali tarafından gönderilen Ahmed b. Rebâh ve Ebû Şuayb el-Haccâc ile ilmi tartışmalarda bulundu. Her münazara sonunda Ahmed b. Hanbel'in ayağına bir zincir vuruluyordu. Üçüncü günün sonunda ise ayağında dört zincir olmuştu. Bu münazara esnasında iki kişiden birinin Allah'ın ilminin mahlûk olduğunu söylemesi üzerine Ahmed b. Hanbel: "Ey kâfir, küfre düştün" diye cevap verdi.⁵⁵ Yanında bulunan diğer kişi, bunu söyleyenin Mü'minlerin Emîrinin elçisi olduğunu söyleyince Ahmed b. Hanbel: "Bu, Allah'ın ilminin mahlûk olduğunu zannetti. Allah'ın Kur'ân'daki isimleri ve Kur'ân, Allah'ın ilmindedir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir ve Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğunu söyleyen de kâfirdir."⁵⁶

Dördüncü gece Mu'tasım, Ahmed b. Hanbel'i yanına getirmesi için Boğa el-Kebîr'i vali İshâk b. İbrahim'e gönderdi. Vali, Ahmed b. Hanbel'i teslim etmeden önce: "Ey Ahmed! Halife seni kılıçla öldürmeyeceğine, fakat dayak üstüne dayak atacağına ve seni ışığın giremeyeceği bir zindana atacağına dair yemin ettiğinden dolayı hayatın büyük tehlike içerisinde," dedi. Vali devamla, Allah: "Biz, Kur'ân'ı Arapça kıldık"⁵⁷ buyurmuyor mu? Hem 'mec'ûl' mahlûk'tan farklı mı? diye sordu. Ahmed b. Hanbel'in: "Allah onları yenilmiş ekin yaprağı haline getirdi"⁵⁸ cevabı karşısında da vali susmayı tercih etti ve onun götürülmesini emretti.⁵⁹

Zincirlere bağlı olarak saraya getirilen Ahmed b. Hanbel bir gün sonra Ahmed b. Ebî Duâd, Abdurrahman b. İshâk ve daha birçok kişinin hazır bulunduğu bir topluluk karşısında imtihana çekilmek için zincire vurulmuş halde bir şekilde Mu'tasım'ın huzuruna çıkartıldı. Ahmed b. Hanbel konuşmak için halifeden izin istedi. Halife: "konuşabilirsin" deyince Ahmed b. Hanbel: "Allah Rasûlû neye davet etti?" sorusunu yöneltti. Halife bir an sustuktan sonra: "Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik etmeye" diye cevap verdi. Ahmed b. Hanbel: "Ben de Allah'tan başka

⁵³ Taberî, *Târîh*, V, 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 431, 439.

⁵⁴ Me'mûn'un kardeşine yaptığı vasiyetler hakkında geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, V, 195-197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 428-431; Sübkî, *Tabakât*, II, 43.

⁵⁵ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 196-197; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 428; Zehebî, *Siyer*, XI, 243; Sübkî, *Tabakât*, II, 44-45; Bedrî, *el-İslâm*, s. 164.

⁵⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 197.

⁵⁷ Zührûf: 43/3.

⁵⁸ Fîl: 105/5.

⁵⁹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 197; Zehebî, *Siyer*, XI, 243-244; Sübkî, *Tabakât*, II, 45.

ilah olmadığına, Muhammed'in onun Rasûlü olduğuna, namaz kılmaya, zekât vermeye, oruç tutmaya ve ganimetlerin beşte birini vermeye şahitlik ederim" dedi. Bu cevap karşısında halife: "Benden önceki halife, seni bana havale etmeseydi, sana bu şekilde muamele yapmazdım"⁶⁰ dedi. O, Ahmed b. Hanbel'e bu şekilde muamele etmesini, kendisinden önceki halifeye bağlamakta ve sorumluluğu da ona yüklemeye çalışmaktadır. Halife idarenin başında olmasına rağmen bu şekilde davranması, acziyetini ve çaresizliğini gözler önüne sermektedir. Böyle düşünen bir halife, ağabeyi Me'mûn'un vasiyeti olmasaydı, konu üzerinde fazla durmayabilirdi.

Sübkî, Mu'tasım'ın Halku'l-Kur'ân düşüncesini uygulama konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Mu'tasım, insanları kabul etmeye zorladığı Halku'l-Kur'ân konusunda hiçbir şey bilmiyordu. Sadece kardeşi Me'mûn vasiyet ettiği için bunu uygulama gereği duymuştur. Bu fikri uygulamasında kadı Ahmed b. Ebî Duâd ve onun gibi düşünen fıkıhçılar etkili olmuştur. Bu düşüncedeki fıkıhçılar Mu'tasım üzerinde etkili olmasalardı, Allah, onu bu fikri uygulamaktan ve aşırı gitmekten korurdu. Mu'tasım'ın yanında bulunan fıkıhçılar hak üzere olsalar ve doğruyu açık bir şekilde ona gösterelelerdi, Ahmed b. Hanbel'in dövülmesine mâni olurlardı."⁶¹

Sonra halifenin yanında bulunan Abdurrahman b. İshâk, Ahmed b. Hanbel'e: "Kur'ân konusunda ne düşünüyorsun?" sorusuna İbn Hanbel'in Abdurrahman'a: "Allah'ın ilmi konusunda sen ne düşünüyorsun" sorusuyla karşılık vermesi üzerine o, söyleyecek bir şey bulamadı. Abdülaaziz el-Bedrî'ye göre bu soruyu soran ise halifedir.⁶² İkisi arasında karşılıklı diyalogtan sonra Ahmed b. Hanbel, halifeye: "Ey Mü'minleri Emîri, Allah'ın kitabı ve Rasûlü'nün sünnetinden sorunuz ki, ben de o konularda konuşayım" talebinde bulundu. Ancak orada bulunan dönemin kadısı Ahmed b. Ebî Duâd: "Sen zaten Kur'ân ve sünnet dışında bir şey konuşmazsın" şeklindeki hitâbına Ahmed b. Hanbel: "Ben söyleyeceğimi söyledim. Fakat sen, söylediğim şeyleri gizliyorsun ve takiyye yapıyorsun" deyince kadı: "Vallahi, Ey Mü'minlerin Emîri, o hem yanlış yolda olan, hem de yanlış iten bidatçı biridir. İşte kadıların ve fakihlerin burada. Onlara sor" dedi. Bunun üzerine halife: "Bu konuda sizler ne düşünüyorsunuz?" diye sordu. Onlar: "Ey Mü'minlerin Emîri, o hem yanlış yolda olan, hem de yanlış yola iten bidatçı biridir" diye cevap verdiler. Halifenin emriyle Ahmed b. Ebî Duâd, Abdurrahman b. İshâk ve diğerleri Ahmed b. Hanbel'e sorular sormaya devam ettiler. Ahmed b. Hanbel, Kur'ân ve sünnet çerçevesinde sorular soruları cevaplayarak onların ileri sürdüğü görüşleri çürütmeye çalıştı. Kur'ân ve sünnet dışında sorulan sorulara ise cevap vermedi. İstenilen cevabı vermediğinden dolayı orada bulunan ve Halku'l-Kur'ân taraftarı olan bilginler halifeye, Ahmed b. Hanbel'in öldürülmesi talebinde bulundular. Hatta onun öldürülmesinden dolayı bir günah varsa, bunun kendi boyunlarına ait olduğunu belirttiler. Bu imtihan üç gün devam etti, fakat Ahmed b. Hanbel'in Halku'l-Kur'ân konusundaki düşüncelerinde bir değişiklik meydana getirmedi. Bu durum, Mu'tasım'da bir yumuşama meydana getirdi. Ancak Kadı Ahmed b. Ebî Duâd: "Me'mûn'un yolunu terk mi ediyorsun?" diyerek halifenin yumuşamasına engel oldu. Bundan dolayı bu soruların bir netice vermeyeceğini anlayan halife, Ahmed b. Hanbel'in dövülme-

⁶⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 198; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 431-432; Zehebî, *Siyer*, XI, 244-245; Sübkî, *Tabakât*, II, 46.

⁶¹ Sübkî, *Tabakât*, II, 59.

⁶² Bedrî, *el-İslâm*, s. 167.

sini emretti. Görevli iki kırbaç vurduktan sonra, diğer görevli gelir dayak atmaya devam ederdi. Dayak aralarında halife, kendisine Kur'ân konusundaki düşüncesini sorduğunda istenilen cevabı vermeyince dövülmeye devam edilirdi. Hatta halifenin dayağın etkisiyle kötü bir durumda olan Ahmed b. Hanbel'e âdeta yalvarırcasına Kur'ân konusundaki görüşünü bırakması durumunda bile o, bin kırbaç vurulup vücudu kanlar içerisinde kalıncaya ve bayılıncaya kadar dövülmesine rağmen, düşüncesinde sebat etmeyi tercih etti. Artık Ahmed b. Hanbel'den istediği cevabı alamayacağına iyice kanaat getiren halife, onun vali İshâk b. İbrahim'in evine götürülmesini emretti. Daha sonra da Ahmed b. Hanbel serbest bırakılarak evine gönderildi.⁶³ Ancak vali, Ahmed b. Hanbel'e evinde oturmasını, Cuma ve vakit namazlarına gitmemesini, aksi takdirde daha önce başına gelen sıkıntıları tekrar yaşayacağı uyarısında bulundu.⁶⁴ Onun hapis hayatı yirmi sekiz ay sürdü.⁶⁵

İşkencenin şiddetli olmasına rağmen kısa sürmesi ve Ahmed b. Hanbel'in serbest bırakılması, Mu'tasım'a ârız olan bir konunun neticesinden başka bir şey değildi. Yoksa hangi meselede olursa olsun, kendisine muhalefet eden bir kimseyi öldürmek halife için güç değildi ve Mu'tasım Halku'l-Kur'ân meselesinde halka inanıp kendi peşinden geleceğine güvenebilseydi, onu da öldürür ve başını Bağdat sokaklarında halka teşhir edebilirdi.⁶⁶ Hatta işkence esnasında İbn Semâa isimli şahıs halifeye: "Ey Mü'minlerin Emîri, onu öldür, günahı varsa, benim boynumadır" dedi. Bunun üzerine Ahmed b. Ebî Duâd: "Ey Mü'minlerin Emîri, bunu yapma, onu evinde öldürürsen, insanlar onu imam olarak gördüklerinden dolayı 'öldürülünceye kadar sabretti' diyerek onun yolundan giderler" diyerek halifeyi uyardı.⁶⁷ Halbuki o, onların, Ahmed b. Hanbel'in hayatı dolayısıyla büyük bir endişe içinde bulduklarını biliyor ve saray etrafında vücuda getirdikleri büyük kalabalığı gördükçe, önüne geçilmez bir fitnenin doğacağını tahmin ediyordu. İşte içerisine düşen bu korku, onun, bir an önce Ahmed b. Hanbel'i hapisten çıkarmasına vesile oldu. Önce Ahmed b. Hanbel'in amcasını çağırıldı, sonra saray önünde toplanmış olan halka Ahmed b. Hanbel'i göstererek onu tanıyıp tanımadıklarını sordu. Halk: "Evet o, Ahmed b. Hanbel'dir" cevabını verince halife: "Ona bakınız, sağlıklı değil mi?" dedi. Halk: "Evet" cevabını verdi. Halife: "Onu size sağlıklı bir şekilde teslim ettim" dedi. Bunun üzerine sarayın etrafında bulunan insanlar da Ahmed b. Hanbel'in sağlıklı ve sıhhatli bir şekilde olduğunu görünce rahatlayıp sakinleştiler. Eğer halife bunu yapmamış olsaydı, önünü alamayacağı hâdiselere sebep olacaktı.⁶⁸ Halkın kargaşa ve karışıklık çıkarması olmasaydı, Mu'tasım, Ahmed b. Ebî Duâd'ın teklifini dikkate alarak onu hapse atardı. Çünkü daha önce Ahmed b. Ebî Duad, halifeye: "Ahmed b. Hanbel fitne çıkarıyor" diyerek hapsedilmesini önermişti. Bu karışıklıktan dolayı halife: "Durum sizin anlattığınız gibi değil" diyerek Ahmed b. Hanbel'i

⁶³ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 198-203; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 434-444; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 365-367; Zehebî, *Siyer*, XI, 245-262; Sübkî, *Tabakât*, II, 46-50; Bedrî, *el-İslâm*, s. 168-175; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul 1989, II, 76.

⁶⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 207.

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 444; Zehebî, *Siyer*, XI, 252; Sübkî, *Tabakât*, II, 50; Bedrî, *el-İslâm*, s. 165; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 203.

⁶⁶ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 209.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 459.

⁶⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 206-207; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 459; Bedrî, *el-İslâm*, s. 175-176.

serbest bırakmaktan başka bir çıkar yol bulamadı. O serbest kalıp yaraları iyileştikten sonra dersler vermeye ve vaaz etmeye başladı.⁶⁹

Mu'tasım 8 veya 18 Rebülevvel 227/26 Aralık veya 5 Ocak 842 tarihinde Çarşamba veya Perşembe günü vefat edince yerine oğlu Muhammed 'Vâsık Billâh' lâkabıyla hilâfet makamına geçti.⁷⁰ Ahmed b. Hanbel ise ders vermeye ve vaaz etmeye devam ediyordu. Vâsık, onun yaptığı bu faaliyetlerden rahatsızlık duymaya başladı ve bu durum onu sıkıntıya soktu. Fakat Vâsık, babası gibi dayak atma, hapsedme ve çeşitli sıkıntılara maruz bırakma yöntemini uygulamadı. Çünkü halife, Mihnenin bu metodunun, halkın ve cumhur ulemanın Ahmed b. Hanbel'e olan sevgisini artırdığını biliyordu. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in konumu yükseldi, saygınlığı arttı, inancı intişar etti ve fikri yayıldı. Bundan dolayı siyasî iradenin görüş ve düşüncesinde bir zayıflama belirdi. Buna rağmen Vâsık, Ahmed b. Hanbel hakkında: "Hiç kimseyle görüşmesin ve benim olduğum yerde bulunmasın" emrini verdi. Bundan dolayı Ahmed b. Hanbel, Vâsık ölünceye kadar evinde kalmış, namaza çıkmamış, cenazelere iştirak edememiş ve ders verememiştir. Aslında bu durum onun için bir mihnedir.⁷¹ Ahmed b. Hanbel bu dönemde evinde gizli kalmanın yanında hiçbir namaza da gidememiştir.⁷² Her ne kadar Ahmed b. Hanbel Halku'l-Kur'ân konusunda imtihana tâbi tutulmamışsa da çağdaşları olan İslâm bilginleri onun kadar şanslı değillerdi. Ahmed b. Nasr el-Huzâî, Halku'l-Kur'ân düşüncesini kabul etmediği için halifenin emriyle idam edilmiştir. Nuaym b. Hammâd ve Ebû Ya'kûb el-Buvaytî ölünceye kadar hapiste kalmışlardır. Vâsık döneminde yaşayıp da Halku'l-Kur'ân düşüncesini kabul etmeyen bilginler halifenin zulmünden kurtulamamışlardır.⁷³ Vâsık'ın Halku'l-Kur'ân düşüncesini yerleştirmek için terör estirmesi, kabul etmeyenlere acımasız bir şekilde muamele etmesi, bazılarını müebbet hapse mahkum etmesine, bazılarını da öldürmesine hiç kimse mâni olamazken, Ahmed b. Hanbel'e dokunmaması, onun toplumda kazandığı konumdan ve halifenin geniş halk kitlelerini karşısına almaktan çekinmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa Vâsık'ın, Ahmed b. Hanbel'in çağdaşlarına uyguladığı zulmün aynısını ona yapmasına kimse mâni olamazdı. Buna rağmen Ahmed b. Hanbel, Vâsık döneminin sonuna kadar kaçarak ve gizlenerek yaşamak zorunda bırakılmıştır.

Vâsık, hilâfetinin sonlarına doğru Halku'l-Kur'ân konusunda düşüncesi değiştiğinden dolayı bu konudaki uygulamaları hafifletmiş, işkence ve zulmü kaldırmıştır. Onun böyle bir duruma gelmesinin iki nedeni olduğu belirtilmektedir:

1. Bir gün Vâsık'ın yanına nüktedan özellikleri olan biri gelerek: "Ey Mü'minlerin Emîri, Allah, Kur'ân konusundaki ecrini arttırdı mı?" Halife: "Sana yazıklar olsun! Kur'ân ölür mü?" deyince o şahıs: "Ey Mü'minlerin Emîri, her mahlûk ölür. Ey Mü'minlerin Emîri, insanlar teravih namazlarını ne ile kılacaklar" deyince halife gülmeye başladı ve : "Allah belâni versin!" dedi ve o şahıs tutuklanarak hapse atıldı.⁷⁴

⁶⁹ Bedrî, *el-İslâm*, s. 176.

⁷⁰ Taberî, *Târîh*, V, 270-273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 524, 528; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 320, 322.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 472; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 367-368; Zehebî, *Siyer*, XI, 264; Bedrî, *el-İslâm*, s. 176-177.

⁷² Zehebî, *Siyer*, XI, 264.

⁷³ Bedrî, *el-İslâm*, s. 177-178.

⁷⁴ Sübkî, *Tabakât*, II, 60; Bedrî, *el-İslâm*, s. 179.

2. Vâsık, huzuruna zincirli bir şekilde getirilen yaşlı bir şahsın Halku'l-Kur'ân konusunda Ahmed b. Ebî Duâd ile tartışmasını istedi. Bunun üzerine Şeyh, Ahmed b. Ebî Duâd'a üç soru yöneltti.

a. Şeyh, ey Ahmed, bu düşüncenin dinin gereklerinden olup olmadığı hususunda ne dersin? Ahmed: "Bu, dinin gereklerindedir" dedi. O halde Şeyh: "Hz. Peygamber, kendisine vahyedilen bilgileri gizleyip gizlemediği konusunda ne dersin?" diye sordu. Ahmed: "Gizlememiştir" dedi. Şeyh: "Mademki Hz. Peygamber vahyden hiçbir şey gizlememiştir, o halde tebliğ ettiği şeyler arasında Halku'l-Kur'ân da var mıdır?" Hz. Peygamber insanları buna davet etmiş midir? diye sordu. Ahmed b. Hanbel, bu soruyu cevapsız bıraktı.

b. Şeyh, "Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı seçtim"⁷⁵ âyetini okuyarak bu âyet nâzil olduktan sonra Allah mı dinini tamamladığı sözüne sadıktır, yoksa dinde noksanlık bulunduğu düşüncesiyle Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul ettirmeye zorlayan, sen mi?" diye sordu. Ahmed b. Ebî Duâd, bu soruya da cevap veremedi.

c. Şeyh, "Halku'l-Kur'ân konusunda söylediğin şeyi Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Ali biliyor muydu, yoksa bilmiyor muydu?" dedi. Ahmed b. Ebî Duâd: "Biliyorlardı" diye cevap verdi. Şeyh: "O halde senin yaptığın gibi insanları buna davet ediyorlar mıydı, etmiyorlar mıydı?" dedi. Ahmed b. Ebî Duâd: "Etmiyorlardı" dedi. Bunun üzerine Şeyh: "Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen halifeler bunu bildikleri halde davet etmekten kaçındılarsa, onların yapmadığı bir işe kalkışmaya çalışmak doğru mu?" dedi. Bu münazarada şeyhin sorduğu sorular halifenin dikkatini çekti ve bundan dolayı da onun serbest bırakılmasını emretti.⁷⁶ Hatta Vâsık, şeyhin söylediği sözün tesirinde o kadar kalmış olmalı ki, meclisten ayrıldıktan sonra 'onların yapmadığı işe kalkışmaya çalışmak doğru mu?' sözünü defalarca söyledi.⁷⁷

Vâsık, 26 Zilhicce 232/13 Ağustos 847 tarihinde Çarşamba günü vefat edince onun yerine Ca'fer b. Mu'tasım 'Mütevekkil Alellâh' lâkabıyla hilâfet makamına geçti.⁷⁸ Mütevekkil'in ilk icraatı, selefleri Me'mûn'un başlattığı ve babası Mu'tasım ile ağabeyi Vâsık'ın devam ettirdiği dinî, fikrî ve siyasî sahalarda tatbik edilen Mu'tezilî devlet politikasını tasfiye etmek oldu.⁷⁹ Politika değişikliğinin ilk işareti olarak önceki dönemde etkin konumda olan vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât görevden uzaklaştırıldı. Ağır işkencelere maruz kalan vezir, kısa süre sonra hayatını kaybetti.⁸⁰ Abbâsîler'de Mihne döneminin baş mimarı ve Mu'tezilî düşüncenin devlet politikası haline gelmesinde en büyük pay sahibi olan baş kadı Ahmed b. Ebî Duâd kısa bir süre sonra idareden uzaklaştırıldı. Mallarına el konulduktan sonra oğulları da tutuklandı.⁸¹ Onun yerine Ahmed b. Hanbel'in görüşü alınarak

⁷⁵ Mâide: 5/3.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 476-480; Sübkî, *Tabakât*, II, 55; Bedrî, *el-İslâm*, s. 179-180; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 244.

⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, XI, 313-315; Sübkî, *Tabakât*, II, 55.

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, V, 290, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 29-31, 33-34; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 336-337.

⁷⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* 4, s. 260.

⁸⁰ Taberî, *Târîh*, V, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 36-38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 337.

⁸¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 342.

ehl-i sünnete yakın görüşleriyle bilinen Yahya b. Eksem getirildi.⁸² Halife iki sene sonra devletin ve ümmetin üzerinde olumsuz etkiler bırakan Halku'l-Kur'ân düşüncesinin kaldırılmasını emretti. Bu konu hakkında konuşanların başlarına sıkıntılar geleceğini ve hapisaneye atılacaklarını belirterek tehdit etti. Bu düşüncelerinden dolayı daha önceki dönemlerde hapiste olanları serbest bıraktı, bu amaçla sıkıntıya ve musibete maruz kalanlara ikramlarda bulundu. Böylece 218/833 tarihinde Me'mûn ile başlayan, Mu'tasım ve Vâsık devirlerinde devam eden mihne dönemi 234/849 tarihinde bütün yönleriyle kaldırıldı. Mütevekkil, Halku'l-Kur'ân konusunda konuşulmasını yasakladı ve bu durumu ülke geneline bir mektupla bildirdi.⁸³ Mu'tezilî âlimler işkenceye maruz bırakıldılar. Hatta Mısır'da Mu'tezilîler'in reisi konumunda olan Muhammed b. Ebî el-Leys'in saç ve sakalı tıraş edilerek bir eşek üzerinde şehir şehir dolaştırıldı.⁸⁴ Önceki dönemlerde iktidarın hedefi olmuş Ahmed b. Hanbel, iade-i itibarda bulunulmak üzere halife tarafından Sâmerâ'ya davet edildi, kendisine ikramda bulunulup çok değerli hediyeler sunuldu. Ahmed b. Hanbel bunları istemeyerek kabul etti, ancak daha sonra hepsini dağıttı. Halife, Ahmed b. Hanbel'in bilgisi dışında ailesinin geçimi için her ay dört bin dirhem maaş bağlattı, fakat Ahmed b. Hanbel: "Ailemin bunlara ihtiyacı yoktur" diyerek bunu da kabul etmedi. Bundan sonra Ahmed b. Hanbel vefat edinceye kadar halifeden hiçbir şey de almadı.⁸⁵ Ayrıca halife diğer âlimlere de hediyeler sunarak kendilerinden Mu'tezile ve Cehmiyye'ye cevap teşkil edecek hadisler rivayet etmelerini ve onların görüşlerini çürütecek reddiye mahiyetinde risaleler yazmalarını istedi.⁸⁶ Mütevekkil'in bu uygulamalarından sonra hadisçiler toplumdaki eski konumlarına tekrar kavuşma imkânını elde ettiler.⁸⁷ Hatta Bağdat valisi İshâk b. İbrahim'in elçisi Ahmed b. Hanbel'e halifenin kendisini çağırıldığını haber verdi. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel valinin huzuruna geldi ve vali tarafından kendisine: "Kur'ân konusunda ne düşünüyorsun?" diye sordu. Ahmed b. Hanbel: "Mü'minlerin Emîri bundan nehyetti" cevabını verince Vali: "Kur'ân hakkında sana sorduğum bu soruyu hiç kimse bilmesin" ricasında bulundu.⁸⁸

İbnü'l-Cevzî (597/1200) ve Diyârbekrî (990/1582): "Ridde Olaylarındaki kararlılığıyla Hz. Ebû Bekir, Ümeyyeoğullarının adaletsiz uygulamalarını reddeden Ömer b. Abdilaziz ve Kur'ân'ın mahlûk olduğu uygulamasını kaldıran Mütevekkil"⁸⁹ şeklindeki değerlendirmeleriyle Mihne uygulamalarını kaldıran Mütevekkil'i taltif ederlerken Hatib el-Bağdâdî (463/1071) de İbn Hanbel'i: "Allah bu dini iki kişiyle aziz kılmıştır. Ridde Olaylarındaki tavırla Hz. Ebû Bekir ve Mihne dönemindeki azim ve kararlılığıyla Ahmed b. Hanbel. Rasûlüllah'tan sonra Ahmed b. Hanbel'den başka hiç kimse İslâm'ı ikâme etmemiştir. Hatta Hz. Ebû Bekir bile onun gibi olamamıştır. Çünkü Hz. Ebû Bekir'in yardımcıları ve arkadaşları vardı. Ahmed b.

⁸² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 453; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 342.

⁸³ Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, k I, 38; Bedrî, *el-İslâm*, s. 180-181.

⁸⁴ Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, I, 38-39.

⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, XI, 270.

⁸⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 453; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 483; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 63-64.

⁸⁷ Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, I, 39.

⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, XI, 265.

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 482; Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, III, 439.

Hanbel'in ise yardımcıları ve arkadaşları yoktu"⁹⁰ diyerek Mihne dönemindeki dik duruşuyla onu övmektedir. Bundan dolayı siyasî otorite karşısında sarsılmaz bir tavır sergileyen Ahmed b. Hanbel, toplumun örnek aldığı sembol bir kişi haline geldi. Hatta Ahmed b. Hanbel, yönetim tarafından korunup kollanır oldu. Çünkü Ahmed b. Hanbel rahatsızlandığında halifenin, doktoru İbn Mûsâveyh'i tedavi etmek amacıyla ona göndermesi,⁹¹ vefat ettiğinde ise, Bağdat valisinin techiz ve tekfin işleriyle ilgilenmek üzere görevliler göndermesi ve onun devlet töreniyle defnedilmesi⁹², İbn Hanbel'in halk üzerindeki popülaritesini ortaya koymaktadır.

Mütevekkil'in dinî, siyasî ve ictimâî alanlarda uygulanan, toplumda derin yaralar açan, fikir ve vicdan hürriyetini sınırlandıran âdeta kısa süreli engizisyon dönemi yaşatan Mihne sürecini sonlandırması, İslâm dünyasında coşkuyla karşılanmıştır. Mütevekkil bu uygulamayı hilâfete geldikten iki yıl sonra kaldırmıştır. Çünkü önceki dönemin gücünü kırmadan böyle bir teşebbüse kalkışmak tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Bundan dolayı Mütevekkil, kademeli olarak siyasî ve dinî alanlarda nüfûz sahibi olan önceki dönem yöneticilerini tasfiye ettikten sonra bunu gerçekleştirdi. Aslında Me'mûn ile Mütevekkil'in uygulamaları birbiriyle benzerlik arz etmektedir. Çünkü Me'mûn siyasî kaygılarla Mihne sürecini başlatmış, Mütevekkil de aynı endişeyle Mihne uygulamalarını kaldırmıştır. Mütevekkil, Mu'tezilî eğilimi ve Ali evlâdını devletin geleceği açısından tehlikeli görmektedir. İşte halife bu gücü kırmak için daha önceki dönemde büyük işkencelere maruz kalan ve halk nezdinde önemli bir itibarı olan başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere ehl-i sünnet âlimlerinin desteğini alarak muhtemel bir tehlikeyi bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Önceki dönemden intikam alma duygusuyla hareket tarzı içerisinde bulunmak, bir kesimi ötekileştirmek, fikir ve ifade hürriyetini kısıtlayarak insanlara baskı yapmak, tarzındaki davranışlar, devletle halk arasındaki iletişimi büyük oranda zedeleyeceğinden dolayı birlik ve beraberliği yok ederek siyasî iradenin geleceğini tehlikeye atmaya sebep olmaktadır.

Sonuç

Me'mûn, kardeşi Emin ile yaptığı mücadeleden zaferle çıkıp hilâfete geldiğinde ülke içerisinde birtakım karışıklıklar bulunmaktaydı. Bundan dolayı ilk anda düşündüklerini yapma fırsatı bulamadı. Me'mûn siyasî otoriteyi güçlendirip ülke içerisindeki birlik ve beraberliği sağladıktan sonra, Mu'tezilî imamların da etkisiyle devletin geleceği açısından tehlike olarak gördüğü ve halk üzerinde büyük etkisi olan hadisçilerin etkinliğini kırmak için harekete geçti. Bundan dolayı Halku'l-Kur'ân düşüncesinin uygulanmasında etkili olan Mu'tezile, kendi geleceğini tehlikeye attı. Halifenin dört aşamada uygulama safhasına koyduğu Mihne sürecinde tedricî metodu takip etmesi, ikna yöntemiyle Halku'l-Kur'ân fikrini yerleştirmeye yöneliktir. Ancak İslâm bilginlerinin tavrı, bu düşüncenin kolay yerleşmeyeceğini ortaya koyduğundan halife daha sert tedbirler alma yoluna gitti. Bu amaçla halife, kendisiyle aynı düşünceleri paylaşmayan âlimlerin devlet imkânlarından yararlanamayacaklarını, dinî ve sosyal faaliyetlerde bulunamayacaklarını, ısrar etmeleri

⁹⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 418.

⁹¹ Zehebî, *Siyer*, XI, 271; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 368.

⁹² Zehebî, *Siyer*, XI, 339.

durumunda ise, bunu hayatlarıyla ödeyeceklerini bildirdi. Halife bu tavrıyla âdeta farklı düşünenlere yaşama hakkı tanınmayacağını göstermek istiyordu.

Abbâsiler döneminde siyasî otorite ile İslâm bilginleri arasındaki ilişkiler, her iki tarafın değişik duygu ve düşüncelere sahip olmasıyla farklı davranışların ortaya çıkmasına neden oldu. Böylece duyarlı, sorumlu ve şahsiyet sahibi İslâm bilgini ile dikta anlayışına sahip yöneticiler arasında çatışma kaçınılmaz hale gelince, siyasî gücü elinde bulunduran idareciler tahkikata ve şiddete yönelmişlerdir. Me'mûn dönemindeki âlimler içerisinde devletin uygulama alanına koymaya çalıştığı Halku'l-Kur'ân düşüncesi karşısındaki tavrıyla Ahmed b. Hanbel ön plâna çıkarak yönetimin hedefi haline geldi.

Mu'tasım hilâfete gelince ağabeyinin vasiyetine uyarak Mihne uygulamasına devam etti. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenleri en ağır şekilde cezalandırdı. Şiddete maruz kalanların başında ise Ahmed b. Hanbel gelmektedir. Çeşitli işkenceler altında dik duruşundan asla taviz vermeyen Ahmed b. Hanbel, yirmi sekiz ay hapiste tutuldu. Fakat kararlılığı ve Kur'ân'a bağlılığı, yönetimin istediği cevabı alamaması ve halkın Ahmed b. Hanbel'e sahip çıkması karşısında Mu'tasım, devletin geleceği için kendisini serbest bıraktı. Ancak Ahmed b. Hanbel, Vâsık döneminde baskı ve şiddete maruz kalmadıysa da, bu dönemde gizlenerek yaşamak durumunda kaldı.

Mütevekkil hilâfete gelince devletin geleceği açısından tehlikeli gördüğü önceki dönemin Mu'tezilî eğilimli idarecilerini iki yıl içerisinde görevlerinden aldıktan sonra başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Mihne döneminin diğer mağdurlarına iade-i itibarda bulunarak İslâm toplumuna kısa süreli engizisyon dönemi yaşatan Mihne uygulamalarını bütün yönleriyle kaldırdı. Böylece muhaddisler toplumdaki eski itibarlarını kazanırken Mihne uygulayıcıları ise baskıya ve şiddete maruz bırakıldılar. Bu bağlamda Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık Mihneyi devletin bekâsı ve otoritenin devamı için gerekli görürken Mütevekkil de aynı amaçlarla Mihne uygulamalarına son verdi. Her ne olursa olsun, baskıyla vicdanlara hükmedilemez. Böyle şeyler yapıldığında sosyal patlamaların meydana gelmesi kaçınılmaz olur. Pratikte hiçbir faydası olmayan Mihne dönemi, topluma huzursuzluk, endişe ve kaygıdan başka bir şey getirmemiştir. Siyasî iradenin, hiçbir dinî dayanağı olmayan Halku'l-Kur'ân düşüncesini devletin resmî politikası haline getirerek İslâm toplumu on altı yıl meşgul etmesi, İslâm Tarihi ve kültürü açısından bir talihsizliktir.

Kaynakça

- Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990.
- Ahmed Emîn (ö. 1954), *Zuhru'l-İslâm*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Kahire 1966.
- Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., İstanbul 1992.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbâsiler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.
- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Bedrî, Abdülazîz, *el-İslâmü Beyne'l-Ulemâ ve'l-Hukkâm*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine 1980.
- Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mun Dönemi-*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2002.
- Câbirî, Muhammed Âbid (ö. 2010), *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay. İstanbul 1997.
- , *el-Musakkafûn fî'l-Hadâratî'l-Arabîyye: Mihnetü İbn Hanbel ve Nekbetü İbn Rüşd*, Merkezü Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, Beyrut 1995.
- Demirci, Mustafa, *Beytülhikme*, İnsan Yay. İstanbul 1996.
- Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

- Ebû Gudde, Abdu'l-Fettâh, "Halku'l-Kur'ân Meselesi, Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, XX, 307-321.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut ty.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Hitti, Philip K. (ö. 1978), *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İFAV. Yay. İstanbul 1995.
- Hudârî Bek, Muhammed (ö. 1927), *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1986.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl el-Askalânî (ö. 852/1448), *Lisânü'l-Mizân*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1986.
- İbn Hallikân, Şemsüddin (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.
- İbn Haldûn, (ö. 808/1405), *Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâm'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahüm min Zevi's-Sultânî'l-Ekber*, Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Ürdün ty.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ el-Hâfiz (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1994.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978.
- İbn Tayfûr, Ebu'l-Fadl Ahmed (ö. 280/893), *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (ö. 597/1200), *Menâkibü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülhüseyn et-Türkî, Mısır 1988.
- , *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Muhammed b. Muhammed Abdilkeram b. Abdilvahid eş-Şeybânî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fî'l-Târîh*, Dâru Sâdır, Beyrut 1979.
- Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, II, 75-80.
- Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, VI, 88-90.
- Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin "Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Haqiqati'l-Qur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, XXVIII, 427-444.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1989.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yay. Ankara 1999.
- Safedî, Salahuddin Halil b. Eybek (ö. 764/1362), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004.
- Safvet, Ahmed Z., *Cemheretü Resâilil-Arab fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhira*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Sakallı, Talat, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle olan Münasebetleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1990, VII, 245-270.
- Sübkî, Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvahhâb b. Ali b. Abdilkâfi (ö. 771/1369), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Mısır 1992.
- Suyûtî, Celaleddin (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1989.
- Taberî, Ebû Ca'fer (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Watt, W. Montgomery (ö. 2006), *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1998.
- Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (ö. 292/904), *Târîhu'l-Ya'kübî*, thk. Abdu'l-Emir Mühennâ, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1993.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'da Bilim Tarihi*, Kitap Dünyası, Konya 2007.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Mizânü'l-İ'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah (ö. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1990.